

Кикоть С.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО У СКЛАДІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

У статті зроблена спроба аналізу науково-організаційної діяльності видатного вітчизняного мовознавця П. Житецького у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства. Приділено увагу значенню вищевказаної наукової інституції для структуризації національного громадсько-політичного та інтелектуального рухів у другій половині XIX ст. Показано роль ученого у створенні Південно-Західного відділу російського географічного товариства та висвітлено його основні напрацювання як одного з найактивніших членів вищевказаної установи.

У статті прослідковані передумови створення Південно-Західного відділу російського географічного товариства і показано його важливе значення для консолідації вітчизняної наукової еліти та подальшого розвитку українського національного руху другої половини XIX ст. Автор зосередив увагу на комплексі мовознавчих питань, які розробляв П. Житецький у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства. Висвітлена участь П. Житецького в роботі III Археологічного з'їзду у Києві, де вчений виступив із доповіддю, присвяченою визначній рукописній пам'ятці староукраїнської мови XVI ст. – Пересопницькому Євангелію. У висновках узагальнюється роль і значення Південно-Західного відділу російського географічного товариства для українського національного руху другої половини XIX ст. та внесок П. Житецького у формування і функціонування наукового товариства в контексті його науково-організаційної діяльності.

Методологічною основою дослідження були історико-порівняльний метод, методи аналізу та синтезу, що використовувалися на основі принципів історичного об'єктивізму.

Ключові слова: П. Житецький, Південно-Західний відділ російського географічного товариства, науково-організаційна діяльність, організаційна робота, наукові дослідження.

Постановка проблеми. XIX століття відкрило нову сторінку у процесі консолідації української модерної нації, актуалізувавши питання національної самосвідомості та національної ідеології. В умовах тривалої бездержавності, русифікаторської політики царату, спрямованої на нівелювання української культури, зусилля національно свідомої інтелігенції зосереджувалися на справі оборони історичного буття українського народу, визначенні його національно-культурної ідентичності [7, с. 150].

Незважаючи на постійний тиск російської імперії, громадське і наукове життя наддніпрянських українців другої половини XIX ст. було достатньо насиченим та різноманітним. Цьому сприяли міжособистісні інтелектуальні зв'язки українських науковців, громадських та культурних діячів. Серед тих, хто формував такі інтелектуальні мережі, був і відомий український мовознавець, лексикограф, педагог, громадський діяч Павло Житецький.

Важливою складовою науково-організаційної діяльності П. Житецького була його активна участь у роботі Південно-Західного відділу російського географічного товариства (далі – Відділу) – першого в Україні, за твердженням Н. Міщанчук, спеціалізованого наукового центру, резонансного проєкту на шляху захисту української національної самобутності й конструювання ідентичності нації засобом наукового аргументу [8, с. 42].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-організаційна діяльність П. Житецького у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства певною мірою висвітлена у працях І. Житецького [1], Ф. Савченка [12], А. Катренко [6], Н. Побірченко [10] та ін. Більш детально це питання було розкрито у дослідженні О. Казакевич [5]. Документи і матеріали, що стосуються доробку П. Житецького як члена Відділу містяться у 2 томах «Записок» [3; 4], що були опубліковані впродовж кількох років існування наукового товариства. Незважаючи на наявність

вищевказаних наукових розвідок, проблема науково-організаційної діяльності П. Житецького у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства потребує подальшого, більш ґрунтовного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі та місця Павла Житецького у формуванні та функціонуванні Південно-Західного відділу російського географічного товариства в контексті його науково-організаційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Відкриття Південно-Західного відділу російського імператорського географічного товариства стало важливим етапом у розвитку українського національного руху другої половини XIX ст. Неможливість відкритої культурно-громадської діяльності після Валуєвського циркуляра 1863 р. змушувала діячів українського національного руху вдаватися до використання легальних органів та інституцій, в межах яких можливе подальше продовження культурної діяльності на українському ґрунті. Науковий характер майбутнього центру українського руху обумовлювався, по-перше, складом його учасників, серед яких переважали викладачі й випускники, студенти університетів, вчителі гімназій, творча інтелігенція, а по-друге, традиціями створення й діяльності в Києві численних наукових товариств [13, с. 106].

Ідея відкриття установи, в рамках якої можна було б легально проводити українознавчі дослідження, сформувалася в середовищі київських українофілів у другій половині 60-х рр. XIX ст. У зазначений період була проведена відповідна підготовча робота. Зокрема, був розроблений проект статуту Південно-Західного відділу, що був складений за зразком інших, раніше утворених відділів російського географічного товариства. Серед завдань Відділу було визначено проведення досліджень зі статистики та етнографії, пошук та публікація відомостей про Україну, які зберігаються у місцевих архівах та приватних осіб, організація експедицій з метою вивчення країни, а також збирання і збереження навчальних посібників: книг друкованих та рукописних, актів, карт і етнографічних предметів. Під проектом статуту Відділу свої підписи поставили 30 осіб, серед яких провідні діячі Київської громади: П. Житецький, В. Антонович, Ф. Вовк, М. Лисенко, К. Михальчук, О. Русов, П. Чубинський та ін. Впродовж тривалого часу Рада російського географічного товариства у Петербурзі вважала за недоцільне відкриття Південно-Західного відділу. Зазначалося, що відкриття Південно-Західного відділу

можливо лише за умови його повного забезпечення матеріальними засобами [5, с. 274].

Незважаючи на ці обставини, відкриття Південно-Західного відділу все ж таки відбулося у Києві 13 лютого 1873 р. З приводу цієї події П. Житецький зауважив: «Се був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий легальний ґрунт для свого розвою» [12, с. 13].

Незважаючи на порівняно недовгий час існування Відділу, наукова та культурно-просвітницька діяльність його членів значно сприяла консолідації борців за українську справу. У порівнянні з іншими відділами російського географічного товариства Південно-Західний був єдиним, чия діяльність мала національний характер, натомість у роботі інших відділів брали участь майже винятково приїжджі вчені [12, с. 101]. Ця наукова інституція стала одним із перших легальних осередків, що об'єднавши у своєму складі патріотично налаштовану інтелігенцію з багатьох регіонів України, відігравали значну роль у загальному русі української справи та її культурно-наукових досягнень кінця XIX ст. [8, с. 44].

Незважаючи на визначені Статутом межі діяльності Південно-Західного відділу, що включали територіально Київський навчальний округ (тобто Київську, Полтавську, Чернігівську, Подільську та Волинську губернії) [12, с. 235], значна частина її представників прагнула охопити дослідженнями і західноукраїнські території, усвідомлюючи значення таких студій для реалізації національних аспірацій українців.

Незважаючи на нетривалий період існування Південно-Західного відділу (лютий 1873 – червень 1876), зусиллями його членів була зроблена значна науково-дослідницька і культурно-освітня робота. Зокрема, було створено власну бібліотеку, у якій зберігалось понад тисяча книг, видано два томи «Записок» та організовано географічно-етнографічний музей, кількість експонатів якого перевищувала три тисячі. Відділ сприяв розгортанню українського національного руху. Варто відмітити, що члени товариства друкували зібрані матеріали та результати своїх розвідок і досліджень у виданнях, які виходили великими для того часу накладками, серед яких: «Вестник Европы», «Известия русского географического общества», «Исторический вестник», «Киевлянин», «Киевский телеграф», «Журнал Киевской Духовной Академии» – видання, добре відомі на той час в європейському науковому середовищі. А власні видання Відділу, зокрема щорічник

«Записки Юго-Западного отдела русского географического общества», відразу стали визначними фактами наукового та культурного життя усєї Європи [9, с. 94].

13 лютого 1873 р. в залі Державного Банку відбулось перше засідання Відділу, на якому головував князь О. Дондуков-Корсаков, генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської губерній. Поряд із П. Чубинським, Н. Бунге, О. Русовим, В. Беренштамом, М. Лисенком, В. Шульгіним, П. Житецький був одним із фундаторів Відділу.

6 березня 1873 р. була розглянута програма для збирання статистичних та етнографічних відомостей складена П. Чубинським і О. Русовим. Вона виявилась недостатньо докладною, у зв'язку з чим була створена комісія під керівництвом В. Борисова для складання більш детального документу. Розробка проблем фізичної географії доручалася М. Константинову, О. Русов і Ф. Вовк повинні були займатись питаннями етнографії, а В. Рубінштейн – статистики. Мовознавчі питання мав розробляти П. Житецький [5, с. 275].

Наприкінці 1873 р. Відділом було проведено заходи щодо вшанування пам'яті М. Максимовича, який помер незадовго до цього. На засіданні 18 листопада 1873 р., присвяченого пам'яті М. Максимовича, було виголошено чотири промови: М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Левченка й П. Житецького. Павло Гнатович зазначив, що М. Максимович «був насадителем філологічної науки у Києві», звернув увагу на ті роботи М. Максимовича, які стосувалися слов'янських «наріч», відмітив значення нововведень вченого у галузі філології. П. Житецький також вказав на основну тезу М. Максимовича щодо значення малоросійського наріччя. «На його думку, це основне наріччя, старобутне і самостійне: воно жило на київському півдні раніше, ніж зародилось історичне життя в російській землі і сама земля ця пішла звідси з півдня на північ» [11, с. 80]. Безумовно, ці погляди були особливо близькими П. Житецькому, який усе своє життя присвятив вивченню українських діалектів і доведенню самотності української мови.

П. Житецьким було запропоновано зібрати бібліографічний і біографічний матеріал М. Максимовича, а також усі твори вченого, розпорошені у різних виданнях для бібліотеки Відділу. Ця пропозиція була одностайно схвалена, а для її реалізації на цьому ж засіданні було обрано комісію, до складу якої крім П. Житецького увійшли В. Антонович, М. Драгоманов, М. Левченко, О. Рогович, П. Чубинський. Зусиллями членів комісії впро-

довж наступних трьох років було підготовлено і видано три томи творів М. Максимовича. Надзвичайно вагомий внесок зробив П. Житецький для впорядкування останнього, третього тому, який вміщував філологічні праці вченого.

14 серпня – 3 вересня 1874 р. в Києві відбувся III Археологічний з'їзд, у роботі якого активну участь взяли члени Південно-Західного відділу. Це був перший археологічний з'їзд, що відбувся на території України. Київ на той час був не тільки великим науковим центром, але й основним із об'єктів історико-археологічного дослідження. Жодне з давньоруських міст не мало тоді настільки добре розробленої джерельної бази. Саме ці обставини і визначили вибір Києва місцем проведення чергового археологічного з'їзду.

Доречно зауважити, що цей захід набув українознавчого спрямування, незважаючи на задум організаторів перетворити його у всеслов'янський конгрес. Активно цьому посприяли саме члени Південно-Західного відділу, організувавши поміж іншим відповідну культурну програму для учасників з'їзду. До неї увійшли такі заходи, як проведення екскурсій по Дніпру, огляд української археологічної виставки, перегляд виступу народного хору з кобзарем О. Вересаєм тощо.

З доповідями, що стосувалися місцевої проблематики, виступали В. Антонович («О монете с именем Владимира»), Ф. Вовк («О малорусской орнаментике»), М. Драгоманов («Следы дружинного быта в малорусских колядках»), П. Житецький («О Пересопницком евангелии XVI в.»), П. Лебединцев («О Софийском соборе») та ін. За твердженням Ф. Савченка, «з'їзд був блискучим виявом тієї високої наукової організованості, тих досягнень з боку наукового осередку «Старої Громади» – Відділу Географічного Товариства у Києві, що саме дійшов свого найвищого розквіту» [12, с. 162]. Національно свідомі вчені сподівалися, що археологічний з'їзд сприятиме подальшому розвитку української науки, розвитку «українофільської справи в росії». Однак, навпаки, як згодом зазначав М. Грушевський, характеризуючи тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, «Археологічний з'їзд 1874 р., що дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздражнивши ним його ворогів, пхнув їх до нових «засобів боротьби» [12, с. 163].

Варто відмітити, що доповідь П. Житецького отримала надзвичайно високу оцінку з боку вітчизняних і зарубіжних вчених-філологів. Дослідження П. Житецького було однією з перших спроб пояснити особливості мови видатної

пам'ятки української культури. У своїй розвідці учений розкрив мовні та палеографічні особливості пам'ятки і виявив у її тексті багато рис живого народного мовлення, показавши велике значення її для вивчення історії української літературної мови.

російська імперія бачила надзвичайну небезпеку в діяльності наукового товариства, оскільки воно з перших днів розгорнуло активну культурно-просвітницьку та науково-дослідну роботу, сприяло консолідації українських національних сил. У зв'язку з цим, після завершення археологічного з'їзду 1874 р. частина членів Південно-Західного відділу (в тому числі і П. Житецький), були звинувачені у тому, що поширюють ідеї українського сепаратизму і являються соціалістами. У пресі почали з'являтися відповідні звинувачення, зокрема у газеті «Киевлянин». Свою позицію члени Відділу публікували на сторінках «Киевского телеграфа», відповідаючи на критику «Киевлянина». «Киевский телеграф» – це газета, яка до самого свого закриття у 1876 р. друкувала звіти засідань Південно-Західного відділу. Серед 14 осіб, які обіцяли своє співробітництво «Киевському телеграфу» у заяві від редакції, надрукованій у першому числі газети 1 січня 1875 р., значилося й ім'я П. Житецького.

У 1874 р. публікації, в яких III Археологічний з'їзд звинувачувався у недостатньому науковому рівні доповідей і політичній заангажованості, з'явилися у польській пресі. З 1875 р. в Петербург систематично надходили доноси щодо політичної неблагонадійності членів Відділу та звинувачення їх у українському сепаратизмі [5, с. 276].

У 1875 р. відбуваються зміни у керівництві Відділом. 7 лютого 1875 р. свої повноваження склав П. Чубинський, а в травні керівником Відділу став В. Антонович. Навесні 1875 р. на знак протесту проти напрямку діяльності Відділу зі складу його членів вийшли М. Юзефович і В. Шульгін.

Незважаючи на несприятливі зовнішні і внутрішні фактори робота наукового товариства продовжувалась. Так, впродовж 1875 р. відбулось 8 засідань Відділу. Була створена комісія для складання нової етнографічної програми, до складу якої увійшли В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Зібер, О. Класовський, М. Константинович, Т. Маковецький, П. Чубинський. З етнографічними матеріалами,

які надходили до Відділу, знайомились всі його члени, а потім відповідно до наукових інтересів «члени гуртка розподіляли... розробку матеріалу». П. Житецький таким чином отримував інформацію щодо діалектів української мови, а також лексикографічні матеріали. Було започатковано складання III тому «Записок», до якого мала увійти доповідь П. Житецького «О формах мало-русского глагола», з якою Павло Гнатович виступив на одному з засідань Відділу.

Протягом 1875–1876 рр. політична ситуація навколо діяльності Південно-Західного відділу вкрай загострилася у зв'язку з постійними наклепами на членів товариства. Фатальною для Відділу виявилася поїздка до Петербургу М. Юзефовича, і його донесення Олександром III. 18 травня 1876 р. було видано Емський указ, який забороняв українську мову в багатьох сферах життя (церква, музика, театр, книгодрукування). Ще раніше було заборонено видання «Киевского Телеграфа».

Ці обставини унеможливили подальшу діяльність Відділу і в червні 1876 р. він був закритий, на підставі причетності його членів до українофільського руху і поширення книжок і підручників українською мовою.

Висновки. Отже, Південно-Західний відділ російського географічного товариства об'єднав навколо себе національно свідому інтелігенцію і став першим на українських теренах офіційним науковим та культурно-освітнім центром з яскраво вираженим національним характером. Завдяки утворенню й поширенню різноманітних культурно-освітніх та наукових практик українське інтелектуальне співтовариство значною мірою сприяло структуризації національного громадсько-політичного та інтелектуального рухів у другій половині XIX ст.

Констатуємо, що П. Житецький був одним з найактивніших членів Південно-Західного відділу російського географічного товариства. Видатний мовознавець активно долучався до різних заходів Відділу, збирав лексикографічні матеріали, досліджував діалекти української мови тощо. Надзвичайно важливе значення мало упорядкування і видання праць М. Максимовича, що стало можливим саме завдяки ініціативі П. Житецького. Можемо стверджувати, що П. Житецький зробив істотний внесок у розвиток українознавчих студій другої половини XIX ст.

Список літератури:

1. Житецький І. Південно-Західний відділ Географічного Товариства у Києві (з приводу 50-річчя його закриття в 1876 р.). *Україна*. 1927. Кн. 5. С. 31–36.

2. Житецький П. І. З історії київської української громади. *Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка*. 1913. Т. 116. С. 182.
3. Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. 1874. Т. 1. 552 с.
4. Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. 1875. Т. 2. 647 с.
5. Казакевич О. Діяльність П. Г. Житецького у Південно-Західному відділі російського імператорського географічного товариства. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. 2004. Вип. 1. С. 274–278.
6. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. Київ, 1999. 189 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2 т.]. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 530 с.
8. Міщанчук Н. Українські інтелектуальні комунікації М. Лисенка у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства (1873–1876). *Грані*. 2021. Т. 24. № 10. С. 41–53.
9. Оверчук О. Європоцентризм наукових пошуків Південно-Західного відділу російського географічного товариства. *Studia methodologica*. 2015. № 41. Р. 93–97.
10. Побірченко Н. С. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч. Київ, 1997. 36 с.
11. Речь П. И. Житецкого. *Записки Юго-Западного отдела русского географического общества*. 1874. Т. 1. С. 80.
12. Савченко В. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. Київ-Харків, 1930. 414 с.
13. Юцевич П. Участь О. Ф. Ліндфорса у роботі Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства. *Історія науки і біографістика*. 2020. № 4. С. 102–115.

Kykot S.M. SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF PAVLO ZHYTETSKYI AS A MEMBER OF THE SOUTHWESTERN DIVISION OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

The article attempts to analyze the scientific and organizational activities of the prominent national linguist P. Zhytetskyi as part of the South-Western Department of the Russian Geographical Society. Attention is paid to the importance of the above-mentioned scientific institution for structuring the national socio-political and intellectual movements in the second half of the nineteenth century. The author shows the role of the scientist in the creation of the South-Western Department of the Russian Geographical Society and highlights his main achievements as one of the most active members of the above-mentioned institution.

The article traces the prerequisites for the creation of the South-Western Department of the Russian Geographical Society and shows its importance for the consolidation of the national scientific elite and the further development of the Ukrainian national movement of the second half of the XIX century. The author focuses on a set of linguistic issues that P. Zhytetskyi developed as part of the South-Western Department of the Russian Geographical Society. The author also highlights P. Zhytetskyi's participation in the III Archaeological Congress in Kyiv, where the scientist made a report on the outstanding manuscript of the Old Ukrainian language of the sixteenth century – the Peresopnytsia Gospel. The conclusions summarize the role and significance of the South-Western Department of the Russian Geographical Society for the Ukrainian national movement of the second half of the nineteenth century and P. Zhytetskyi's contribution to the formation and functioning of the scientific society in the context of its scientific and organizational activities.

The methodological basis of the study was the historical and comparative method, methods of analysis and synthesis, which were used on the basis of the principles of historical objectivism.

Key words: P. Zhytetsky, South-Western Department of the Russian Geographical Society, scientific and organizational activities, organizational work, scientific research.